

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου (καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου): *Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς*. Athen. Verlag der «Byzantinisch - Neugriechischen». 1948.

Καμμία ἴσως περίοδος τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας δὲν ἐλκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Κρητῶν τόσον, ὅσον ἡ περίοδος τῆς Ἀραβοκρατίας. Προβλήματα θίγοντα αὐτὴν ταύτην τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τῶν σημερινῶν Κρητῶν συνδέονται μὲ τὴν μελέτην της, ἐνῶ τὰ πορίσματα τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν ὑπῆρξαν τόσῳ πενιχρὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀντιφατικά¹, ὥστε νὰ εἶναι εὐνόητον τὸ ἐνδιαφέρον, μὲ τὸ ὅποιον οἱ φιλόστορες Ἕλληνες — καὶ ἰδιαίτερος οἱ Κρητες — ὑποδέχονται τὴν ἔκδοσιν πάσης σχετικῆς ἐργασίας.

Εἰδικαὶ καὶ αὐτοτελεῖς μελέται διὰ τὴν ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίαν ἔχουν, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἔκδοθῆ δύο, μία ἀγγλιστὶ ἀπὸ τὸν γνωστὸν ἀραβολόγον Brooks² καὶ μία ἑλληνιστὶ ἀπὸ τὸν κρητικὸν ιστοριοδίφην Γ. Α. Σήφακαν³. Ἡ πρώτη ἔχει τὸ προσόν, ὅτι στηρίζεται καὶ ἐπὶ ἀραβικῶν πηγῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ μειονέκτημα, ὅτι σφάλλει ἐνίοτε περὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν βυζαντινῶν τοιούτων^{3α}. Ἡ δευτέρα—ἡ ὁποία, σημειωτέον, ἀγνοεῖ τὴν πρώτην — εἶναι ἀξιόλογος, διότι μὲ ἐπιμέλειαν καὶ μεθοδικότητα συγκεντρώνει καὶ ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἀραβοκρατίαν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προωθῆ τὴν λύσιν τῶν συναφῶν προβλημάτων κατὰ ἐπαρκῆ τρόπον καὶ εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμόν. Θὰ ἐπερίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ἀνωτέρω σημειουμένη πρόσφατος εἰδικὴ ἐργασία τοῦ κ. Παπαδοπούλου, δοκιμωτάτου, ὡς γνωστὸν, τῆς μεσαιωνικῆς μας ἱστορίας ἐρευνητοῦ, θὰ κατώρθωνε νὰ ὑπερνικήσῃ τὰς ἀδυναμίας τῶν προηγουμένων συλλέγουσα ἐπιμελῶς τὸ ὑπάρχον

¹) Οὕτω τὸν χρόνον λ.χ. τῆς κατακτίσεως, ὁ Παπαρηγόπουλος τὸν θέτει εἰς τὸ 823, ὁ Ἀμαντος εἰς τὸ 827, ὁ Brooks εἰς τὸ 828, ἐνῶ ἡ Μ.Ε.Ε.—μὲ τὴν συνήθη σπουδὴν τῶν τυπογράφων της—τὸν προωθεῖ εἰς τὸ 833 (πβλ. καὶ σελ. 60 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παπαδ.).

²) Βλ. E. W. Brooks, The arab occupation of Crete (Historical Review, XXVIII, 1913).

³) Βλ. Γ. Α. Σήφακα, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατάκτησις τῆς Κρήτης, Ε.Ε.Κ.Σ., Β' (1939), σ. 20-80.

^{3α}) Βλ. σελ. 58-59 καὶ 66 τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παπαδοπούλου.

ύλικόν και ἔξαντλοῦσα ἐπιστημονικῶς τοῦτο εἰς ὅ,τι χρήσιμον ἐν αὐτῷ παρέμενε μέχρι σήμερον ἀνεκμετάλλευτον.

* * *

Τὸ βιβλίον ἀποτελοῦν πρόλογος και τέσσαρα μέρη. Εἰς τὸν πρόλογον (σελ. 5 - 7) ἐλέγχονται οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἱστορικοὶ «ἀπὸ τοῦ Παπαροηγοπούλου και ἐφεξῆς», διότι γράφοντες περὶ τῆς ἀραβικῆς κατακτῆσεως «ἢ ἀντιλοῦσιν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν συγγραμμάτων ἐσπερίων ἱστορικῶν ἢ και ἂν κάποτε ἀνατρέχουσιν (sic) εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, πράττουσι τοῦτο μετ' ἀνεπιστασίας»⁴. Εἰς τὴν ἀνεπιστάσιαν δὲ ταύτην ἀποδοτέα ἢ κακῶς ἐπικρατήσασα γενικῶς γνώμη «ὅτι ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἠλλοιώθη σημαντικῶς».

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σ. 9 - 34) ἐκτίθενται διὰ μακρῶν αἱ συνθήκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἦλθον οἱ Ἄραβες εἰς τὴν Ἰσπανίαν, αἱ ἐπαναστάσεις τῶν Βερβέρων, οἱ ἐμφύλιοι ἐν Ἰσπανίᾳ πόλεμοι και, τέλος, τὰ ἀφορῶντα τὴν Ἀνδαλουσίαν⁵. Ταύτης ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις ἦτο ποικίλη — «πανσπερμίαν» τὴν χαρακτηρίζει ὁ συγγραφεὺς — : ὀλίγοι γνήσιοι Ἄραβες, οἱ πολλοὶ εἶναι Βέρβεροι, Σῦροι, Ἰουδαῖοι και Μοζάραβες (ἐξισλαμισθέντες ἰθαγενεῖς). Εἰς τὰς τύχας τῆς Ἀνδαλουσίας σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἤσκησαν οἱ Σακαλιμπὰ (= σκλαῦοι), τοὺς ὁποίους κακῶς ἱστορικοὶ τινες ὀνομάζουν Σλαῦους, ἐνῶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες ἐξισλαμισθέντες. Οἱ Σακαλιμπὰ οὗτοι ταχέως ἀνεδείχθησαν εἰς τὰς τέχνας και τὴν πολιτικὴν, ἡ ἀνάδειξις δὲ τῆς Κορδούης ἀρχίζει «ἀφ' οὗ οἱ Ὀμεῦάδαι ἐνεπιστεύθησαν εἰς τούτους τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας των». Περὶ τὸ ἔτος 815 γίνεται ἡ λεγομένη «Ἐπανάστασις τοῦ Προαστείου» τὸ πανεπιστημιακὸν προάστειον τῆς Κορδούης ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Φουκαγιὰ (διανοουμένων και ἐπιστημόνων) ἀποβαίνει ἐστία σοβαρᾶς ἀνατρεπτικῆς κινήσεως, ἡ αἵματηρὰ καταστολὴ τῆς ὁποίας δημιουργεῖ πλῆθος προσφύγων. Μέρος τούτων καταφυγὸν εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἔρχεται ὕστερον ὑπὸ τὸν Ἀμποῦ - Χάφς - Ὀμάρ και καταλαμβάνει τὴν Κρήτην. Οἱ πρόσφυγες οὗτοι δὲν εἶναι γνήσιοι Ἄραβες, ἀλλὰ ἰσπανοὶ προσφάτως ἐξισλαμισθέντες (Μοζάραβες).

⁴) Τὰ ἐν τῷ προλόγῳ προβαλλόμενα σχετικὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἰσοβαρῆ πρὸς τὸν χαρακτηρισμόν. Μόνον τὰ ἐν σελ. 109 γραφόμενα περὶ Ἀνεμὰ εἶναι σημαντικά, ἀλλ' ὄχι, νομίζω, ἐπαρκῆ.

⁵) Ἡ ἔκτασις τοῦ μέρους τούτου εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὸ ὅλον βιβλίον τοσοῦτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον τὰ ἐν αὐτῷ ἐκτιθέμενα, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, εἶναι εἰλημμένα ἐκ γνωστοτάτων βιβλίων, ἰδιαίτατα δ' ἐκ τοῦ *Le monde oriental de 395 à 1081* τῶν Charles Diehl et Georges Marçais (Paris 1936).

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σ. 35-57) περιγράφεται ἡ κατάστασις τῆς Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως συντομώτατα μὲν ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰς ἀσχολίας τῶν κατοίκων της, ἔκτενῶς δὲ ὡς πρὸς τὴν διοικητικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν της ὀργάνωσιν: ἡ νῆσος ἀπετέλει αὐτοτελῆ ἐπαρχίαν διοικουμένην ὑπὸ ἀρχοντος, ἐνῶ ἐκκλησιαστικῶς ὑπήγετο ὑπὸ μητροπολίτην ἐδρεύοντα εἰς Γόρτυναν, ἡ ὁποία Γόρτυνα ὅπως καὶ ἡ Κυδωνία, κατὰ τὸν συγγραφέα, δὲν ἠλώθησαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ὁ λαὸς της ἦτο ἀρκετὰ ἐξειλιγμένος πνευματικῶς, ἐπαρκῆ δ' ἔνδειξιν τούτου θεωρεῖ ὁ σ. τοὺς σωζομένους λόγους τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης (650-726), ἀξιούντας λόγῳ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς γλώσσης τῶν μορφωμένους ἀκροατάς. Ἐν συνεχείᾳ ἀναζητοῦνται τὰ αἷτια τῆς εὐκόλου ἀλώσεως τῆς νήσου καὶ ἀνευρίσκονται τὸ μὲν εἰς τὰς εἰκονομαχικὰς ἔριδας ἐπενεγκούσας ἀμβλυνσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν Κρητῶν καί, συνεπῶς, ἀδυναμίαν ἀντιστάσεως κατ' ἄλλοθρήσκων⁶⁾, τὸ δὲ εἰς τὴν Στάσιν τοῦ Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος παρέσυρε τὸν θεματικὸν στόλον τοῦ Αἰγαίου ἐναντίον τῆς Κων/πόλεως καὶ ἐγκατέλειψε τὴν νῆσον ἀπροστάτευτον ἀπὸ θαλάσσης.

Εἰς τὸ Γ' μέρος (σ. 58-89), ἀφοῦ κατ' ἀρχὰς ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς ἀποβάσεως τῶν Σαρακηνῶν τοῦ συγγραφέως ἀποφαινομένου ὡς πρὸς τὸν χρόνον μὲν ὅτι οὗτος εἶναι τὸ 824, ὡς πρὸς τὸν τόπον δὲ ὅτι εἶναι ἡ Σούδα, διερευνῶνται εἶτα οἱ λόγοι τῆς μὴ προβολῆς ἀντιστάσεως ἀπὸ μέρους τῶν Κρητῶν καὶ περιγράφονται αἱ πρῶται ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειαι τῆς Κων/λεως πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης· αἱ προσπάθειαι αὗται, ἂν δὲν ἐπέτυχον τοῦ ἀντικειμενικοῦ των σκοποῦ, ἐπέτυχον ὅμως τὴν ἐκδίωξιν τῶν Σαρακηνῶν ἀπὸ τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου. Περιγράφεται ἀκολούθως ἡ ἔξαψις τοῦ ἐθνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ ἐπελθοῦσα ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀμορίου (838) καὶ τῆς ὀριστικῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων: συνεπείᾳ ταύτης ἐπιτυγχάνεται α' ἡ προσωρινὴ ἀνάκτησις τῆς Κρήτης τὸ 843 μὲ ἐκστρατευτικὸν σῶμα τελούν ὑπὸ τὸν Σέργιον Μάγιστρον τὸν Νικητιάτην καὶ β' ἡ καταστροφὴ τῆς Δαμιέττης, κέντρου ἀνεφοδιασμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης (853). Ἀναζητῶν εἶτα ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐξήγησιν τῶν ἐπιθέσεων τῶν Σαρακηνῶν ἐναντίον τοῦ Ἀθῶνος (966) συσχετίζει τὸ «*συστηματικὸν κυνήγι τῶν μοναχῶν*» μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν αὐξήσιν τῶν Σακαλιμπά, ἡ ὁποία παρατηρεῖται κατὰ τὸν Θ' αἰῶ-

⁶⁾ Ἐν τούτοις ὁ σ. ἐν σελ. 106 γράφει: «Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι δύο πόλεις τῆς μεγαλονήσου ἔμειναν ἐν τέλει ἀνάλωτοι καὶ δὴ καὶ αὐτὴ ἡ πρωτεύουσα τῆς νήσου, μαρτυρεῖ περιτράνως ὅτι ἡ προβαλλομένη ἐκ μέρους τῶν κρητικῶν πόλεων ἀντίστασις ἐναντίον τῶν ἐπιδρομῶν δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος».

να εἰς τὴν Κορδούην: ἡ εἰδικότης τῶν μοναχῶν εἰς τὴν ξυλογλυπτικὴν, τὴν βιβλιοδετικὴν καὶ καλλιγραφίαν τοὺς καθιστᾷ περιζητήτους εἰς τὴν φιλότεχνον αὐτὴν τῆς Κορδούης. Τὰς ἐπιδρομὰς ταύτας καταπαύει ὁ Ὁσούφας κατανικήσας εἰς Πελοπόννησον τοὺς ἐπιδρομεῖς, — τελοῦντας ὑπὸ Κρητὰ στρατηγὸν ἔξωμότην, τὸν Φώτιον — καὶ ἐπιβαλὼν εἰς αὐτοὺς φόρον ὑποτελείας πρὸς τὴν αὐτοκρατορίαν. Ἰδιαίτερον κεφάλαιον ἀφιερώνεται εἰς τὰς διπλωματικὰς σχέσεις Βυζαντίου - Σαρακηνῶν Κρήτης, τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῶν ὁποίων παρέχουν τὴν ἐπίφρασιν ἐγκαρδίων σχέσεων¹⁾. Εἰς ἄλλο κεφάλαιον γίνεται λόγος περὶ τῶν Ἀτζιπάδων, τῶν αἰθιοπῶν μισθοφόρων τῶν Σαρακηνῶν, οἱ ὅποιοι τόσον φόβον ἐνέπνεον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ὥστε εἰς αὐτὸν καὶ μόνον ν²⁾ ἀποδίδη ὁ συγγραφεὺς καὶ τὴν ἀπραξίαν τοῦ ὑπὸ τὸν Ἰμέριον στόλου κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης³⁾, καί, γενικώτερον, τὴν ἀποτυχίαν τῶν ἀλλεπαλλήλων προσπαθειῶν τοῦ Βυζαντίου πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης.

Εἰς τὸ Δ' μέρος (σ. 90-114), ἀφοῦ ἐκτίθενται αἱ συνθήκαι τῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνακτήσεως τῆς Κρήτης⁴⁾, γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐμιρῶν τῆς Κρήτης: κατόκουν εἰς πολυτελεῆ ἀνάκτορα, τῶν ὁποίων τὴν μεγαλοπρέπειαν ὑποδηλοῦν δύο λαμπρόταται θύραι αὐτῶν σταλεῖσαι ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ ἐκ Κρήτης εἰς Ἄγιον Ὄρος, διὰ νὰ κοσμήσουν τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσαν μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας, καὶ σωζόμεναι μέχρι σήμερον. Εἰς τὰς ἐπαύλεις ταύτας οἱ ἐμίραι ἔζοῦσαν μὲ πολυτέλειαν μὴ ἀποφεύγοντες οὐδὲ τὸν οἶνον, «ἐν ἐπὶ πλέον τεκμήριον ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ τῆς Κρήτης χαλαρῶς εἶχον πρὸς τὰς θρησκευτικὰς διατάξεις». Εἰς ἐκ τῶν ἐμιρῶν, ὁ Σουαῆμπ (υἱὸς τοῦ Ἀμποῦ - Χάφς - Ὁμάρ) ἦτο διαπρεπὴς λόγιος, γεγονὸς εὐεξήγητον, δοθέντος ὅτι οἱ κα-

¹⁾ Χαρακτηριστικὴ διὰ τὰς φιλοφρονήσεις πού περιέχει εἶναι ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰμέριον τῆς Κρήτης τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ, ὁ διπλωματικὸς ρόλος τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστός (βλ. Jules Gay, *Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique* [μελέτη δημοσιευμένη εἰς τὰς πρὸς τιμὴν τοῦ Diehl ἐκδοθείσας *Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance*. Première volume: *Histoire*, Paris 1930, σελ. 91-100]).

²⁾ «... Γνωρίζομεν ὅτι εὗρισκετο [κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσ/νίκης] εἰς Λῆμνον, δὲν προέβη δὲ εἰς οὐδεμίαν δρᾶσιν ὁ ἀνδρεῖος καὶ ὑπέροχος Ἰμέριος, διότι, ὡς φαίνεται, περὶ τοῦτου δὲ εἶμαι πλέον ἢ βέβαιος, τὰ πληρώματά του θὰ κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου δέους...». (σελ. 88 ὑπογραμμίζω ἐγώ).

³⁾ Ὅπως περιγράφονται ὑπὸ Λέοντος τοῦ Διακόνου. Ἡ ἀντίστοιχος τοῦ Ξανθοῦ δίδου (Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 5-16), καίτοι δημοδῶς γραφεῖσα, εἶναι πληρεστέρα.

τακτήσαντες τὴν Κρήτην ἦσαν ἐπαναστάται τοῦ Προαστείου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξεῖχον οἱ Φουκαγιά (διανοούμενοι). Ἐμπιστος στρατὸς τῶν ἐμιρῶν ἦσαν οἱ Ἀτζιπάδες (μισθοφόροι αἰθίοπες): οὗτοι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἐθνολογικὴν ἀλλοίωσιν τῶν Κρητῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἦσαν σχετικῶς ὀλίγοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἦσαν εὐνοῦχοι. Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον — τὸ τελευταῖον τοῦ βιβλίου — ἐξετάζεται τὸ καίριον πρόβλημα τῆς Ἀραβοκρατίας, ποία ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν κατοχὴν. Κατὰ τὸν συγγραφέα ἡ κοινῶς ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάκτησιν ἐγένετο ἐποικισμὸς καὶ ἐξημέρωσις τῆς Κρήτης, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα: οἱ Κρητῆς κατὰ τὴν κατοχὴν δὲν ἠλλοιώθησαν οὐσιωδῶς οὔτε θρησκευτικῶς οὔτε φυλετικῶς, δύο μάλιστα πόλεις, ἡ Γόρτυνα καὶ ἡ Κυδωνία, ἔμειναν ἀνάλωτοι¹⁰. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο στηρίζεται εἰς ποικίλους καὶ ἀντιφατικούς ἐνίοτε ἀποδεικτικούς λόγους, ὧν μακρὰ ἤθελεν ἀποβῆ καὶ αὐτὴ ἡ περίληψις.

* * *

Ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ βιβλίον δὲν ἀποτελεῖ παράδειγμα πρὸς μίμησιν. Γενικῶς ἡ σύνθεσις του δεικνύει προχειρότητα, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας, προφανῶς, εἶναι ἡ κατὰ τῶν ἐλλήνων ἱστορικῶν ἀδιάκριτος ἐπίθεσις, ἡ ὑπαρξίς ἀντιφάσεων μεταξὺ τῶν κρίσεων τοῦ συγγραφέως, ἡ μὴ χρησιμοποίησις οὐσιωδῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων καὶ τέλος ἡ ἔλλειψις ἰσορροπίας μεταξὺ τοῦ ὄγκου καὶ τῆς σημασίας τῆς ὕλης¹¹.

Σημειῶνω ἐδῶ δύο σοβαρὰς ἀντιφάσεις. Ἐξεταζομένου τοῦ προβλήματος, ποία ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν Κρητῶν ὑπὸ τοὺς Ἀραβας, εἰς μὲν τὴν σελ. 34 γράφεται: «*Ἡ αἰσχρὰ διαγωγή, τὴν ὁποίαν (οἱ κατακτηταὶ) ἐπέδειξαν γενόμενοι κύριοι τῆς Κρήτης, τὸ μῖσος αὐτῶν τὸ ἄτεγκτον κατὰ παντὸς χριστιανοῦ, ὁ ἀπηνῆς διωγμὸς τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν . . .*», εἰς δὲ τὴν σελ. 110 ὑποστηρίζεται τὸ ἀντίθετον: «*Οἱ Σαρακηνοὶ τῆς Κρήτης ὡς Μοζάραβες, ἀτελῶς ἐξισλα-*

¹⁰) Ἐπειδὴ τοῦτο οὐχὶ ἅπαξ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ σ. (βλ. σελ. 4 καὶ 106), ἐνῶ τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς εἶναι κοινῶς γνωστὰ (βλ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β' 326: Ξανθ., Χάνδαξ..., σελ. 3), θὰ ἔπρεπε, καὶ λόγῳ τῆς σπουδαιότητός του, νὰ διερευνηθῆ κατὰ τρόπον πειστικώτερον.

¹¹) Καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη εἶναι ἀναρίθμητα, ὁ δὲ πίναξ παροραμάτων εἶναι καὶ αὐτὸς ἐσφαλμένος (βλ. σελ. 45, στ. 33· σελ. 46, στ. 27): Ἀλλὰ καὶ φράσεις οἷαι «*αἱ οἰκεῖται κυβερνήσεις των*» (σελ. 11), «*φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου νὰ ἐπεκράτησαν*» (σελ. 13), «*διέξοδος πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ἐκρύθμου καταστάσεως*» (σελ. 17), «*ἡ Βερβερία ὀλόκληρος καθὼς καὶ ἡ Ἰσπανία ἀνεφλέγησαν ὑπὸ τοῦ ἐπαναστατικοῦ πυρὸς ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον*» (σελ. 19-20) κλπ. δὲν εἶναι βεβαίως ἐπιπεχεῖς.

μισμένοι και οί ίδιοι και θρησκευτικῶς ἀδιάφοροι δὲν ἐπεδίωξαν ἐξισλαμισμὸν τῶν ὑποδούλων των...». Ἐπίσης, ἐνῶ εἰς τὴν σελ. 108 ὑποστηρίζεται ὅτι «ὅταν οἱ Σαρακηνοὶ ἐγκατεστάθησαν και κατέστησαν τὴν νῆσον ὀρμητήριον τῶν ληστοπειρατικῶν αὐτῶν ἐπιδρομῶν, τὰ ἐκ τούτων κέρδη ἦσαν τόσον πολλά, ὥστε δὲν ὑπῆρχε πλέον λόγος νὰ πιέζωνται οἱ Ἰθαγενεῖς (Κρητες), οἱ ὁποῖοι μάλιστα, ὅταν σὺν τῷ χρόνῳ ὁ κύκλος τῶν αἰσχροῶν ἐπιχειρήσεων τῶν αὐθεντῶν των ηὔρυνθη, ἐκλήθησαν νὰ συμπράττωσι μετ' αὐτῶν»; εἰς τὴν σελ. 110 ταῦτα ἀναιροῦνται διὰ τῆς φράσεως: «Οἱ Σαρακηνοὶ τῆς Κρήτης ἠθέλον φορολόγου μένους και οὐχὶ μετόχους εἰς τὰ κέρδη των».

Σημειῶνῶ ἐπίσης μερικὰς παραλείψεις σχετικῶς μετὰ τὰς πηγὰς και τὰ βοηθήματα. Νομίζω ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς ἠθέλησε νὰ ἀνατρέψῃ τὴν κοινῶς κρατοῦσαν γνώμην περὶ ἀλλοιώσεως τοῦ χαρακτῆρος τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν κατοχὴν, δὲν θὰ ἔπρεπε ν' ἀποσιωτήσῃ πηγὰς πρὸς ἀντίθετα πορίσματα ἀγούσας, ἀλλ' ἀντιθέτως θὰ ἔπρεπε διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ ψεύδους των νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ἀσφαλὲς τοῦ ἰδικοῦ του λόγου. Τοιαύτη πηγὴ εἶναι τὸ γνωστὸν ποίημα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου¹². Βεβαίως ὁ ὑμνητικὸς τόνος τοῦ ποιήματος και ὁ χαρακτηριστικὸς τοῦ εἴδους βερμπαλισμὸς δὲν εἶναι στοιχεῖα πολὺ ἐλκυστικὰ διὰ τὸν ἱστορικόν. Ἀλλ' εἰς «σκότος ἀτέκμαρτον», δὲν γίνεται ἐπιλογὴ φωτισμοῦ. Δὲν εἶναι ἄραγε ἄξιος ἐρμηνείας ὁ στίχος ἐκεῖνος, ὅπου ἡ Κρήτη χαρακτηρίζεται

«τρέφουσα ἐχθροὺς και στερομένη τέκνων»¹³;

Εἶναι, ἐκτὸς τούτου, δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν, διατὶ ὁ βυζαντινὸς μοναχὸς ὀμιλεῖ ἀδιακρίτως διὰ τοὺς Κρητας (οὐδαμοῦ εἶδον νὰ διαστέλλωνται οἱ Ἰθαγενεῖς ἀπὸ τοὺς κατακτητὰς) χαρακτηρίζων αὐτοὺς κακούργους¹⁴, δράκοντας¹⁵, βαρβάρους¹⁶ και στρέφων ἀναδρομικῶς τὸ μῖσος του και ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ Ἰδομενέως, διότι εἶχε τὴν εὐτυχίαν νὰ προφθάσῃ νὰ ἀποθάνῃ, χωρὶς νὰ ἴδῃ τὴν ἄλωσιν (τὴν ἀπελευθέρωσιν λέγομεν ἡμεῖς σήμερον) τῆς πατρίδος του:

... Ἰδομενεὺς ὁ θρασὺς δημηγόρος
φθάσας παρελθεῖν εὐτυχῆς ἦν τὸν βίον
ὡς τὴν ἄλωσιν οὐκ ἰδὼν τῆς Πατρίδος¹⁷

¹²) Creta Sacra, I, 269-295.

¹³) Ἐνθ' ἀν. 271.

¹⁴) Ἐνθ' ἀν. 272.

¹⁵) Ἐνθ' ἀν. 273.

¹⁶) Ἐνθ' ἀν. 274.

¹⁷) Ἐνθ' ἀν. 286.

Ὅτι δὲ δὲν εἶναι πάντῃ ἄμοιρος σημασίας ὁ Θεοδόσιος, μαρτυρεῖ, νομίζω, καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον. Ἐνῶ «τέκτονες» τοῦ Νικηφόρου ἔκτιζον φρούριον ἔξωθι τοῦ Χάνδακος, «κρητικοὶ δράκοντες λοφοδρομοὶ» ἐπιτίθενται ἐναντίον των. Ἐπακολουθεῖ μεγάλη σφαγή, ὕστερον ὅμως ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου κατανικᾷ τοὺς ἐπιδρομεῖς καὶ ἡ ἐργασία τῆς δομῆς συνεχίζεται μὲ ὑλικά κόκκινα ἀπὸ τὸ αἷμα :

«λαβὼν δὲ τὴν ἄσβεστον εἶχεν ὁ κτίσων
φοινικοειδῆ τῶν πετρῶν τῇ συνθέσει
κάλει, στρατηγέ, τὴν πόλιν Φοινικίαν»¹⁸.

Σχετίζεται ἄραγε τὸ χωρίον τοῦτο μὲ τὸ τοπωνύμιον «Φοινικιά», μεταξὺ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Τεμένους, τοῦ κτισθέντος ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ; Καὶ ποία ἡ σχέσηις μεταξὺ τοῦ Κανλί - Καστέλλι (=ματωμένο κάστρο), ὅπως ὀνομάζεται σήμερον τὸ Τέμενος, καὶ τῆς Φοινικίας τοῦ βυζαντινοῦ μοναχοῦ;

Δὲν θὰ ἔπρεπε, νομίζω, ν' ἀγνοηθῆ ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ἡ σημειωθείσα εἰδικὴ ἐργασία τοῦ κ. Σήφακα καὶ ἀπὸ ἀπλῆν ἐπιστημονικὴν ἐθιμοτυπίαν, ἀλλ' καὶ διότι εἰς τινὰ σημεῖα προβάλλει ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ συζητηθοῦν¹⁹. Οὔτε θὰ ἔπρεπε νὰ μείνη ἀνεξέταστον²⁰ — ἐφ' ὅσον βεβαίως ὑπάρχει ἀκόμη — εἰς ἓν βιβλίον εἰδικὸν διὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν ἐν Κρήτῃ τὸ ὑπὸ τοῦ Σάροου ἀναφερόμενον χειρόγραφον, τὸ τιτλοφορούμενον «Σημειώσεις περὶ καταλήψεως τῆς Κρήτης ἐπὶ Μιχαήλ τοῦ Τραυλοῦ ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν» καὶ συγκείμενον ἐκ 53 σελίδων²¹.

* * *

Γράφων τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις ἐλπίζω εἰς μίαν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν περιεχόμενον, ὅπως ἐφάνη καὶ εἰς τὴν δοθεῖσαν περίληψιν, ἐπίτηδες ὑπὲρ τὸ δέον ἴσως ἐκταθεῖσαν, εἶναι ἐν πολλοῖς πρωτότυπον²¹, ὁ δὲ τρόπος τῆς συνθέσεως δὲν ὑπῆρξεν οἷος ἀνεμένετο.

Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑΣ

¹⁸⁾ Ἐνθ' ἀν. 273.

¹⁹⁾ Ὡς πρὸς τὸν τόπον λ.χ. τῆς ἀποβάσεως τῶν Σαρακηνῶν (βλ. Ε.Ε.Κ.Σ., Β', 65, 67 καὶ 68), ὡς πρὸς τὰ τοπωνύμια — λείψανα τῆς Ἀραβοκρατίας (ἐνθ' ἀν., σελ. 78-79).

²⁰⁾ Βλ. Δ η μ. Μ. Σάροου, Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, Ε.Ε.Β.Σ., Θ', σελ. 13.

²¹⁾ Τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν εὐρεῖαν καὶ ἐπιτυχή χρῆσιν τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων (βλ. σελ. 44, 45, 51, 81, 107 κ.ά.).